

تحلیل ساختار فضایی نیایشگاه‌های مه‌ری (میترائیسم) در ایران باستان به استناد مطالعات باستان‌شناختی^۱

مسلم رضایی^۲، حمیدرضا آریان‌فر^۳

چکیده

مه‌رپرستی یکی از آیین‌های کهن ایرانی است که پیشینه آن بر پایه اسناد و اطلاعات موجود، دست‌کم به هزاره چهارم ق. م می‌رسد. پژوهشگران معتقدند که این آیین را گروه‌هایی از قبایل آریایی به ایران آورده و سپس گسترش داده‌اند. نفوذ مه‌رپرستی یا مه‌رگرایی چنان بود که بعضی از باورها و آداب آن با ظهور زرتشت به تدریج به آیین زرتشتی وارد شد، طوری که در چند کتیبه از دوره هخامنشیان به اهورامزدا، مه‌ر و ناهید سوگند یاد شده است. با توجه به گسترش این آیین در نقاط مختلف فلات ایران و حتی اروپا، بسیاری از مظاهر آن همچنان موجود و قابل مطالعه است. مسئله اصلی این پژوهش چگونگی معماری و ساختار فضایی نیایشگاه‌های مه‌ری (میترائیسم) است. به این منظور چهارده نیایشگاه مه‌ری در محدوده جغرافیایی ایران باستان بررسی و مستندنگاری شده است. روش پژوهش تاریخی و براساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (باستان‌شناختی) است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نیایشگاه‌های مه‌ری ساختار فضایی صخره‌ای و زیرزمینی دارند و در کنار رودخانه‌ها و چشمه‌ها ساخته شده‌اند. طاق‌های این نیایشگاه‌ها گهواره‌ای و مزین به نقوش ستارگان است و در سقف آنها روزهایی کوچک با تزئیناتی ساده وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: ایران باستان، نیایشگاه‌های مه‌ری، صخره‌ای، زیرزمینی، شواهد باستان‌شناختی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۴

۱. این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «آیین مه‌رپرستی (میترائیسم) و مهرکده‌های ایران» است که توسط نویسنده اول برای بنیاد ایران‌شناسی انجام شده است.

۲. دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علوم و تحقیقات، تهران، ایران

(نویسنده مسئول). Moslem.rezaei@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ، فرهنگ و تمدن، بنیاد ایران‌شناسی، تهران، ایران. arianfar287@gmail.com

مقدمه

آیین مهر (مهرپرستی) یا میتراثیسم از جمله ادیان کهن ایرانی است که مبنای آن پرستش ایزد «مهر» یا «میترا» است. این آیین پیش از زرتشت و تا اواخر دوره ساسانیان جایگاه بالا و اهمیتی بسیار داشت. آیین میترا، آیین اسرار و نمادها و بسیاری از چیستان‌ها و مسائل اسرارآمیز بوده است. این آیین دارای نیایشگاه‌ها یا مهرابه‌هایی بوده که در نقاط مختلف این سرزمین به وجود آمده است و در هر منطقه باتوجه به ویژگی‌های جغرافیایی و مادی محل حضورش شکل گرفته و استفاده شده است. در این نیایشگاه‌ها پیروان برای گردهمایی و برگزاری مراسم مذهبی و تشکیلاتی خود از آن بهره می‌برده‌اند. فضاهای نیایشگاهی متأثر از خدایان «خورشید و ماه» یا «آناهیتا و مهر» بوده که از ایزدان روشنایی، نور و نگهبان آب‌های پاک بوده‌اند. ویژگی‌های مهم و شناخته‌شده یادمان مهری در تمامی نواحی و مراحل شناخته‌شده با پدیده‌های طبیعی نظیر آتش، آب، پوشش گیاهی و اجرام آسمانی است. این نیایشگاه‌ها در چند مکان خاص نظیر غار یا غار زیرزمینی، نیایشگاه، پرستشگاه، و معابد ساده و کوچک قرار گرفته‌اند. مسئله اصلی این پژوهش گونه‌های معماری و ساختار فضایی نیایشگاه‌های مهری است که براساس مدارک و شواهد باستان‌شناسانه به صورت تحلیلی بررسی خواهند شد. به این منظور، ضمن استفاده از داده‌های تاریخی و مطالعات باستان‌شناختی، چهارده نیایشگاه مهری بررسی و ارتباط ساختاری-فضایی آنها مطالعه می‌شود. بدون شناخت ساختار فضایی و کالبدی نیایشگاه‌های مهری، فهم همه‌جانبه این آیین، به‌ویژه در تناظر با محیط اجرای آیین‌ها با محتوای آنها دشوار می‌شود. فرض پژوهش بر این است که نیایشگاه‌های مهری با ویژگی‌های خاص و در مکان‌های خاصی ساخته می‌شده است. پژوهش حاضر براساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است. گردآوری اطلاعات و داده‌ها به دو شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و میدانی بوده است. در روش اسنادی، با مراجعه به متون دست اول، نشریات علمی، گزارش‌های شرق‌شناسان و ایران‌شناسان اروپایی، گزارش‌های میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی و منابع موجود، کلیه اطلاعات مرتبط با موضوع گردآوری، طبقه‌بندی و تحلیل شده است. در روش میدانی، ضمن مستندنگاری از چهارده نیایشگاه مهری (میتراثیسم)، داده‌های مورد نیاز نیز گردآوری شد. در نهایت، نتایج حاصل از مطالعات و مقایسه‌های صورت گرفته، مورد تحلیل قرار گرفت.

تاکنون، در ابعاد مختلف این موضوع، مطالعاتی انجام شده است که در اینجا به

برخی از آنها (فارسی و غیرفارسی) به اختصار اشاره می‌شود. طی سال‌ها پژوهش دربارهٔ مهرپرستی، منشأ دین مهر را آیین‌های بَخِ مهر یا ایزد مهر باستانی می‌دانستند که در میان ایرانیان پرستیده می‌شد. حتی این دین سراسر امپراتوری روم باستان را فرا گرفته بود و بازمانده و یادمان‌های آن هر سال در اروپا و نیز در آسیا، به‌ویژه در شرق ایران، در قلمرو کوشانیان، کشف می‌شد. این جنبش فراگیر و جهانی که از سدهٔ سوم ق. م آغاز شده بود، پژوهشگران را در پی یافتن انگیزهٔ پیدایش ناگهانی آن به جستجو واداشت. برای نام‌گذاری این آیین عنوان‌هایی مانند «کیش مهری سکایی مادی شده» یا «کیش مهری» پیشنهاد و به کار برده می‌شد تا زمانی که ذبیح بهروز در کتاب تقویم و تاریخ در ایران، از رصد زرتشت تا رصد خیام زمان مهر و مانی نشان داد که این آیین مهری اخیر که پانصد سال دین رسمی شاهان اشکانی و امپراتوری روم بود، با شخص تاریخی به نام مهر آغاز شد (بهروز، ۱۳۷۹).

در اواسط سدهٔ ۱۹ م، لایارد -باستان‌شناس فرانسوی- مدارک بسیاری مربوط به دین مهر گردآوری کرد و چند کتاب و مقاله دربارهٔ این آیین نوشت. تألیفات و آثار باستانی گردآورده وی از منابع اساسی بررسی دین مهر است. پس از چندی، کومون مقالات و کتابی دربارهٔ دین مهر تألیف و منتشر کرد. در نوشته‌های او عبارت‌های بت‌پرست، آتش‌پرست، دین بربر و دین شرقی آسیایی وجود دارد، زیرا اروپاییان در نتیجهٔ تبلیغات از این‌گونه واژه‌ها نفرت دارند. او هم در به کار گرفتن این واژه‌ها کوتاهی نکرده است (کومون، ۱۳۸۶). در کتاب‌های زرتشتی و هندی و یونانی نیز در اشاره به گاه‌نگاری عصر مهر جستارهایی درج شده است. در اوستا «ایزد مهر» با «مهر» که شخص دین‌آوری بوده و تاریخ زایش و درگذشت او معلوم است، تفاوت بسیار دارد (غفاری، ۱۳۵۵: ۳۹). ورجاوند در مقالهٔ «مهری یا امامزاده معصوم ورجوی» این بنیادگاه را معرفی کرده است (ورجاوند، ۱۳۵۱). وی همچنین در مقالهٔ «بنیادگاه قدمگاه، نشانی از یک معبد مهری، شاهکاری از معماری صخره‌ای ایران» به معرفی این بنیادگاه مهری پرداخته (ورجاوند، ۱۳۵۵) و نخستین پژوهش جدی دربارهٔ بنیادگاه مهری را ارائه داده است. مجموعه گزارش‌های اولین کنگره بین‌المللی مهرشناسی با عنوان دین مهر در جهان باستان که شامل سی مقاله است و در قالب کتابی منتشر شده، دربارهٔ آیین مهر و ابعاد و حدود و ثغور آن مطالبی قابل توجه دارد (ثاقب‌فر، ۱۳۹۳). جوادی در مقالهٔ «اماکن مقدس با پیشینهٔ بنیادگاه مهر» برخی از بنیادگاه‌های اماکن مقدس را معرفی و مطالعه کرده که در دل

صخره، کوه و یا در زیرزمین ایجاد شده و دارای پیشینه نیايشگاه‌های مهري بوده‌اند (جوادی، ۱۳۹۷). ستارنژاد و همکاران در مقاله «بررسی و تحلیل ماهیت کاربردی معماری دستکند امامزاده معصوم شهرستان مراغه» معتقدند که امامزاده معصوم مراغه متعلق به دوران اسلامی است و فضاهای کاربردی و گاه‌نگاری صورت گرفته کاربرد اولیه یک نيايشگاه بودایی را نشان می‌دهد که متعلق به دوران ایلخانی است (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹). همچنین یغمایی (۱۳۸۷) درباره مهرکده گُوگه (= گاوگاه) در دشتستان و رهبر (۱۳۷۸) درباره مهرکده محمدآباد پژوهش‌هایی را انجام داده‌اند. این دسته از آثار را بیشتر، متخصصان رشته‌های تاریخ ادیان و با رویکردی تاریخی تألیف کرده‌اند. پژوهش حاضر با استفاده از منابع معتبر با روشی تاریخی و رویکردی جدید و میان‌رشته‌ای در حوزه تاریخ و باستان‌شناسی این موضوع را کاویده است.

مهرپرستی یا میترائیسم

مهرپرستی^۱ یا میترائیسم^۲ آیین پرستش «مهر» یا «میتره»^۳ یکی از خدایان هندوایرانی است (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۵؛ مالاندر، ۱۳۹۱: ۸۵). میترا ریشه آریایی «میتر» به معنای «دوست، دوستی» و در اوستا «میتر» به معنای «دوست، پیمان» و نام ویژه «ایزد پیمان» است. در زبان فارسی باستان، «میس» در معنای «پیمان» است (مقدم، ۱۳۸۰: ۶۸). مایوهوفر^۴ «میتره» را ایزدی هند و ایرانی می‌داند. وی معتقد است باتوجه به وجود *mitrā* در زبان ودایی و *miθra* در زبان اوستایی، اسم عام «میترا» در زبان آریایی باستان وجود داشته است (مایرهوفر، ۱۹۷۸: ۳۱۷). «میترا» در ودا به معنی «عهد، پیمان، معاهده و دوستی» است (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۶؛ مالاندر، ۱۳۹۱: ۸۶؛ رضی، ۱۳۸۱: ۶۵/۱). دومزیل^۵ آورده است که «میترا» ایزدی هندواروپایی است (دومزیل، ۱۹۸۸: ۶۸). نظریات گوناگون درباره معنی اصلی «مهر» در دو دسته‌بندی کلی قرار می‌گیرند: نخست، معنی اصلی واژه دوستی و معنی تحول یافته آن پیمان است؛ دوم، معنی اصلی واژه پیمان و معنی گسترش یافته آن دوستی است (اشمیت^۶، ۱۹۷۸: ۳۶۱). تیمه^۷ نظر دوم

1. Mehr-Parašti
2. Mitraism

4. Mayrhofer
5. Dumezil
6. Shmidt
7. Thieme

۳. سانسکریت میترا

را می‌پذیرد و پیمان را معنی «کلتری» آن دوستی است (اشمیت^۱، ۱۹۷۸: ۳۶۱). تیمه^۲ نظر دوم را می‌پذیرد و پیمان را معنی «کلتری» می‌داند که هر دو منابع ایرانی و هندی آن را تأیید می‌کنند (تیمه، ۱۹۵۷: ۳۸). «مهر» در یشت‌ها به معنای «دروغ‌گوینده و پیمان‌شکن» و در زبان فارسی به معنای «دوستی و محبت»، «خورشید» و «ماه هفتم از ماه‌های سال» نام برده شده است (ورمازن، ۱۳۸۷: ۶). بارتولمه^۳ در قرن ۱۹م معنی واژه «مهر» را در فارسی نو «پیمان» دانسته و اشاره کرده است که می‌تواند معانی «معاهده، توافق، میثاق، اتحاد، وعده» را هم برای آن به کار برد (بارتولمه، ۱۹۰۴: ۱۱۸۳). بند آغازین مهریشت می‌گوید که «هورمزدا^۴» «مهر» را ستایش و تکریم کرد، و همسان و هم‌شان خودش آفرید (مالاندر، ۱۳۹۱: ۸۵). اسم عام miθra اوستایی که از نظر ساختار از نام ایزد میثره جداشدنی است، به معنی «پیمان» است. در مهریشت بارها به میثره به‌عنوان پیمان اشاره شده است. پیمانی که میثره بر آن ناظر است و متخلف آن را مجازات می‌کند و نگهدارنده آن را پاداش می‌دهد، باید همه اشکالی را که در جامعه وجود دارد دربرگیرد (گرشویچ^۵، ۱۹۶۷: ۲۶). نخستین جایی که به‌طور مکتوب نامی از «میترا» آورده است، الواح به‌دست آمده به‌وسیله هوگو ونکلر^۶ باستان‌شناسی آلمانی است (رستم‌پور، ۱۳۸۱: ۲۱؛ رضی، ۱۳۷۱: ۳). در سال ۱۹۰۷م در ناحیه بغازکوی، پایتخت سرزمین هیتی‌ها^۷ که در شمال غربی آسیای صغیر قرار دارد (کومن، ۱۳۸۶: ۱۳؛ رضی، ۱۳۷۱: ۳)، الواحی که روی آنها نام «میترا» ذکر شده است، به‌دست آمد. محتوای این الواح گلی پیمان میان هیتی‌ها و میتانی‌ها^۸ است که در آن از میترا خدای آسمان برای پایداری این پیمان استعانت شده است و انعقاد آن را در قرن ۱۴ ق.م دانسته‌اند (ورمازن، ۱۳۸۷: ۱۵) که در آن از چهار خدای میترا، ورونه^۹، ایندرا^{۱۰} و نازاتیا^{۱۱} نام برده شده است (کومن، ۱۳۸۶: ۱۳).

1. Shmidt
2. Thieme
3. Bartholmae

۴. این شیوه‌ای زرتشتی است برای مشروعیت بخشیدن به پرستش خدایی که در جماعت غیرزرتشتی مساوی با هورمزدا بود (مالاندر، ۱۳۹۱: ۸۵).

5. Gershevitch
6. Hugo Winckler
7. Hittitee
8. Mitanniens

۹. ایزد پایندان پیمان‌ها (کومن، ۱۳۸۶: ۳۷).

۱۰. ایزد نیروهای بالنده زندگی (کومن، ۱۳۸۶: ۳۷).

۱۱. امشاسپندان (خدایان خاکی) پزشکان آسمانی. بخشنده تندرستی (کومن، ۱۳۸۶: ۳۷).

۱. ساختار نیایشگاه‌های مهری (میترائیسم)

امروزه در زبان فارسی، برای نیایشگاه‌های «میترا» که در زبان اروپایی Mithraeum و در زبان لاتین و یونانی Mithraion عنوانی معمول بود، «مهرابه» باب شده است. واژه «مهرابه» و «خرابات» هر دو به معنی نیایشگاه «مهر یا خورشید» است. خرابات جمع «خرابه» واژه‌ای مرکب از «خر یا خور» (خورشید/ آفتاب) به معنای «خانه، جایگاه و محل خورشید»- یا به عبارت روشن‌تر «نیایشگاه خورشید» است. مهرابه نیز چنین است. جزء نخست آن «مهر»، گاه با خورشید یکی است و پسوند «آبه یا آوه» که در واژه‌های «گرمابه»، «سردابه» و جز آن وجود دارد، به معنای جای سقف یا سقف ضربی هلالی و قوس‌دار است که مهرابه‌ها را چنین بنا می‌کردند و سقف حمام‌ها و سردابه‌ها یا زیرزمین‌ها برای سکونت چنین ساختی داشتند (رضی، ۱۳۷۱: ۱/۲۶۸؛ مقدم، ۱۳۴۵: ۴۹؛ کومون، ۱۳۸۶: ۳۱). واژه «آبه» در زبان فرانسوی به صورت Abbaye و در انگلیسی Abbey به معنای «دیر و نیایشگاه» است (رضی، ۱۳۷۱: ۹۲؛ مقدم، ۱۳۴۵: ۴۹). این پرستشگاه‌ها را در ایران «میشان» یا «مهران» یا «میلان» می‌نامیدند (کومون، ۱۳۸۶: ۳۱).

کشته شدن گاو به دست مهر، ویژگی اساسی آیین مهر است و در تمام نیایشگاه‌ها، در انتهای آن، نقش کشته شدن گاو به دست مهر، به صورت نقاشی و نقش برجسته وجود داشته است. مهر ناجی مردم بوده و برای رهایی آنان گاو را می‌کشد و خود با حواریونش به آسمان بالا می‌رود (مقدم، ۱۳۴۵: ۴۹؛ رضی، ۱۳۸۱: ۱/۲۶۸). از این رو، این صحنه را در غار نقش می‌کردند یا در جایی که غارنما (گاباره^۲) بود. به این صورت که طاق‌نمایی می‌ساختند که مانند دهانه غار بود و گاهی سنگ‌های جوش درون آن طاق‌نما کار می‌گذاشتند تا صورت غار طبیعی به خود بگیرد (مقدم، ۱۳۴۵: ۴۹؛ کومون، ۱۳۸۶: ۱۷۴). مهرپرستی از همان آغاز آیینی برای گروه‌ها و دسته‌های کوچک بود و غارها

۱. گنبد را به پارسی آوه یا آبه گویند. چون، مهرابه، گرمابه و سردابه، نزد پیروان مهر، مهرابه برای اشاره به نیایشگاه به کار رفته است (کومون، ۱۳۸۶: ۳۰).

۲. شکاف کوه است و از شکافتن، کافتن و کاویدن است. در لاتین Cavus و در انگلیسی و فرانسه Cave است. عربی آن کهف است. اصحاب کهف، مهربان گاباره‌نشین بوده‌اند. چون کشتن گاو به دست «مهر» در گاباره‌ای روی داده است، نگاره آن را در گاباره‌ها یا جاهایی که همانند گاباره می‌ساختند، می‌نگاشتند (کومون، ۱۳۸۶: ۳۱).

جایگاه اصلی نیایشگاه‌های مهری بودند. فضای درونی نیایشگاه مهری راهرویی بود که در دو طرف آن سکوهایی برای استراحت و نشستن مهرپرستان ساخته شده بود. در انتهای راهرو، محراب مهر بود که نقش مهر را در حال کشتن گاو نر نشان می‌داد. در دو سوی آن، نقش دو مشعل دار دیده می‌شد. در این نقش تصاویری از ماری که خون مهر را می‌نوشید، سگی که به سوی زخم گاو در حال جستن بود، و عقرب و کلاغ که ظاهراً پیام‌آور مهر بودند نیز وجود داشت (ورمازن، ۱۳۸۷: ۷؛ رضی، ۱۳۷۱: ۸۷؛ مقدم، ۱۳۴۵: ۵۷). نیایشگاه‌های مهری سه تالار به هم چسپیده داشتند. تالار میانی بزرگ‌تر بود و تالارهای کناری باریک‌تر و کوچک‌تر و با سقفی کوتاه بودند. در بین تالار ستون‌هایی ساخته می‌شد (جوادی، ۱۳۹۷: ۱۳؛ حامی، ۱۳۵۵: ۶۳). هنگام ورود ابتدا به تالاری راه می‌یافتند که پیشگاه آن باز و از زمین بالاتر نبود و به نام پرونا اوس^۱ خوانده می‌شد. در پایان این تالار دری بود که به تالار کوچک‌تری باز می‌شد که بی‌گمان همان اپاراتوریوم^۲ و یا ساکریستی^۳ بود. در این ساکریستی و گاهی هم در پرونا اوس پله‌های پایین‌رونده‌ای بود که به مهرباب، یا کریپتا، می‌رسید. در این کریپتا چون نمادی از آسمان و جهان نشان داده می‌شد، می‌بایست طاقی می‌داشت تا با آسمان جور درآید. هنگامی که نمی‌توانستند با سنگ، آگور (آجر) و آهک طاق بسازند، چوب‌ها یا پارچه‌هایی را خم می‌کردند و روی آنها را گچ می‌کشیدند تا نگاره آسمان در اندیشه راه یابد (کومون، ۱۳۸۶: ۱۷۴). زیر سقف آسمان یا طاق‌های گهواره‌ای ستارگان کشیده می‌شد (جوادی، ۱۳۹۷: ۱۳؛ حامی، ۱۳۵۵: ۶۳). روشنایی و نور از روزنه‌های کوچک سقف، پنجره‌های باریک دیوارها و یا از هر دو به درون نیایشگاه می‌رسید. همانند فضای درون مانند غار که زیاد روشن نبود. ورودی نیایشگاه‌ها کوتاه و باریک بود و در، بیشتر سمت شرق ساخته می‌شد (جوادی، ۱۳۹۷: ۱۳).

نیایشگاه‌ها را معمولاً بزرگ نمی‌ساختند تا همانند غار باشد و مهربان هنگام نیایش «بغ مهر» زود با هم اُخت بگیرند، با یکدیگر همبستگی پیدا کنند و یار و برادر یکدیگر شوند. از این‌رو، نیایشگاه‌ها گنجایش بیش از صد نفر را نداشتند. در هر جایی که شمار مهربان زیاد می‌شد، یک نیایشگاه دیگر می‌ساختند (حامی، ۱۳۵۵: ۶۳). در شهرهایی که غار طبیعی یافت نمی‌شد، پیروان مهر پرستشگاه خود را با زدن طاق به صورت غار ساختگی

1. Pronaos
2. Apparatorium
3. Sacritie

در می‌آوردند و هر جا که می‌شد، این طاق‌ها و تکیه‌ها را در زیر زمین می‌ساختند که بیشتر مانند غار تاریک باشد (مقدم، ۱۳۴۳: ۵۰؛ جوادی، ۱۳۹۷: ۱۳؛ رضی، ۱۳۷۱: ۹۲). ظاهراً مهر تابع «هورمزدا» و «زروان آكدانه» [زمان نامتناهی] (یا زروان بی‌کران) بوده است و خود به‌عنوان آفریننده و واسطهٔ میان انسان و خدایان برتر پرستش می‌شده است (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۷). در نیایشگاه‌های مهری، پرستندگان با هم غذا می‌خوردند. در این مهمانی عمومی نان و آب صرف و اورادی خوانده می‌شد، اما قرائتی در دست است که در این مهمانی خراب نیز می‌نوشیدند^۱ (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۸). اگر گوشت گاو نبود، گوشت گوسفند یا گوشت مرغ استفاده می‌کردند. پرستندگان در مراسم صبح و ظهر و غروب دور هم گرد می‌آمدند. روز هفتم هفته را مقدس می‌شمردند. بیست‌وپنجم دسامبر «تولد خورشید شکست‌ناپذیر» و روز تولد مهر از سنگ بود (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۹).

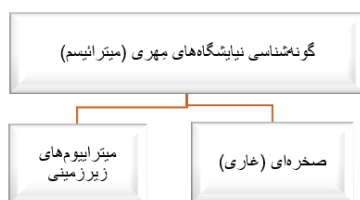
شکل نیایشگاه‌ها نمادین و تمثیلی بوده است. اصولاً آیین میترا آیین اسرار و نمادها و بسیاری از چیستان‌ها و مسائل اسرارآمیز است (رضی، ۱۳۷۱: ۹۳). فضاهای نیایشگاهی متأثر از خدایان «خورشید و ماه» یا «آناهیتا و مهر» بوده که از ایزدان روشنایی و نور و نگهبان آب‌های پاک بوده‌اند. ویژگی‌های مهم و شناخته‌شدهٔ یادمان مهری در تمامی نواحی با پدیده‌های طبیعی نظیر آتش، آب، پوشش گیاهی و اجرام آسمانی همراه است (ثاقب‌فر، ۱۳۸۵: ۵۲۱؛ علی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۳). در بررسی و شناسایی نیایشگاه‌های مهری پراکنده، جز نام و اشاره‌ای زبانی و شفاهی وجود ندارد. تعدادی از این نیایشگاه‌ها عبارت‌اند از: نیایشگاه مهری کلات/خورموج/دشتی-تنگستان (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۵-۶؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۳-۵۴)؛ نیایشگاه ملامعصومه-ورجووی نزدیک مراغه (شجاع‌دل و علیپور، ۱۳۸۴: ۴۴؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۴؛ ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۱۶؛ کبری، ۱۳۸۶: ۳۵۳-۳۵۲؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۴)؛ نیایشگاه مهری بادامیار (قدمگاه) آذرشهر (سلطانی محمدی و آزاد، ۱۳۹۷: ۲۱۳؛ کبری، ۱۳۸۶: ۳۵)؛ مهرکدهٔ گوسعیدی-بrazجان؛ مهرکدهٔ محمدآباد Brazجان (یغمایی، ۱۳۹۸: ۸۴؛ رهبر، ۱۳۷۸؛ یغمایی، ۱۳۷۳؛ یغمایی، ۱۳۸۳)؛ مهرکدهٔ گوگه (= گاواگاه)-دشتستان (یغمایی، ۱۳۸۷: ۷۵). این نیایشگاه‌ها به دو دسته تقسیم می‌شوند (نمودار ۱): دستهٔ اول که برای آنها از واژهٔ «غار^۲» یا «غار

۱. در نقش نیایشگاه‌های مهر شیرانی که در نقش نیایشگاه مهر سانتاپرسیکا دیده می‌شوند، صراحی‌های شرابی را به‌دست دارند (ورمازرن، ۱۳۸۷: ۸).

2. Spelaeum

زیرزمینی^۱ استفاده می‌شود و دسته دیگر که «نیايشگاه»، «پرستشگاه^۲» و «معابد ساده و کوچک» اند (ثاقب‌فر، ۱۳۸۵: ۵۲۱؛ علی‌پور و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۳). در ادامه برخی از این نیايشگاه‌های مهري معرفی و بررسی می‌شوند.

نمودار ۱. گونه‌شناسی نیايشگاه‌های مهري یا میترائیسم (نگارنده، ۱۴۰۲).

۱-۱. نیايشگاه‌های صخره‌ای (غار)ی

۱-۱-۱. نیايشگاه ملامعصومه - ورجوی مراغه

این نیايشگاه در جوار روستای ورجوی در ۶ کیلومتری جنوب‌شرقی مراغه در کنار نهري واقع شده است (تصویر ۱). نیايشگاه در عمق زمین کنده شده است. ورودی آن دالانی شکلی بوده و یک تالار بزرگ در وسط و تالارهایی در جانب آن ساخته شده است (تصویر ۲)، (ورجانود: ۱۳۵۵: ۱۳). نیايشگاه دارای دو قسمت عمده با پلانی کاملاً پیچیده است. عرض ورودی از ۴/۷۰ تا ۷/۲۰ متر متغیر است که با شیب کم به سمت داخل منتهی می‌شود. پس از دالان ورودی، تالار مرکزی و فضاهای متعدد پیرامون آن مشاهده می‌شود (کبری، ۱۳۸۶: ۳۵۲-۳۵۳؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۴).

تصاویر ۱ و ۲. نیايشگاه مهر ورجوی مراغه (نگارنده، ۱۴۰۲).

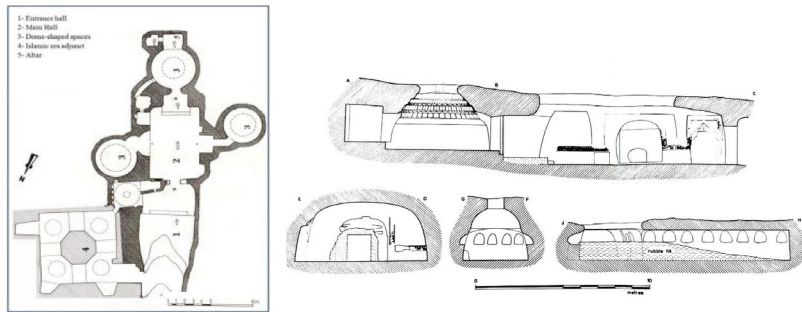

1. Antrum
2. Templum

در ابتدای ورودی، گذرگاهی به قسمت الحاقی باز شده است که یک ستون صخره‌ای شش‌ضلعی، این فضا را به چهار قسمت - که بالای هر کدام یک نورگیر وجود دارد - تقسیم می‌کند. عنصر سازمان‌دهنده فضا در این مجموعه، تالار مستطیل‌شکل مرکزی است که با سه راه دسترسی به بخش‌های گنبدی شکل سه‌گانه اطراف خود مرتبط است. اتاق مُدور که یکی از مهم‌ترین قسمت‌های این نیایشگاه است، نشانه‌های سلسله‌مراتب میتراپی را دارد (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۱۰-۱۶؛ شکاری نیری، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۷؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۴؛ پلان ۱).

پلان ۱. پلان نیایشگاه معصوم ورجوی (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۱۶).

این نیایشگاه با فضاها و عناصر خمیده و بیض، احتمالاً مربوط به دوره اشکانیان است (شجاع‌دل و علی‌پور، ۱۳۸۴: ۴۷).

یکی از دلایل تغییر شکل عناصر معماری از مسطح به خمیده را می‌توان پی‌شرفت

معماری ایرانیان در ایجاد پوشش طاق‌ها با استفاده از مصالح متداول‌تر و بدون احتیاج به چوب و دوام بیشتر آن دانست که از دوره پارت‌ها به صورت چشمگیری دیده می‌شود (گریشمن، ۱۳۷۱: ۲؛ دقتی نجد، ۱۳۹۰: ۶۴).

۱-۱-۲. نیایشگاه بادامیار (قدمگاه) - آذرشهر

این نیایشگاه در دهکده بادامیار در ۱۵ کیلومتری جنوب‌شرقی آذرشهر، در زیر تپه و در دل صخره‌ای سخت قرار دارد که از یک راهرو تنگ و باریک، یک فضای وسیع مدور و هرمی شکل تشکیل شده است (پلان ۲ و تصویر ۳).

دهنه راهرو به عرض متوسط ۱/۶۰ متر و ارتفاع متوسط ۱/۲۵ متر است که پس از پیمودن ۸ متر، دالان کمی توسعه می‌یابد و به دهلیزی با دو بازو و گوشواره منتهی می‌شود و ارتفاع سقف هلالی به ۲/۵۰ تا ۴ متر افزایش می‌یابد.

طول این محوطه ۳/۸۰ متر است که پس از پشت سر نهادن آن وارد بنای اصلی نیایشگاه می‌شود.

محوطه اصلی و یا زیر گنبد به مساحت ۱۹۲ متر دارای قاعده‌ای به قطر ۱۵/۵۵ متر و ارتفاعی برابر ۱۱/۸۰ متر است.

طاق گنبدی با تناسب و توازن از قاعده خود به صورت دایره‌ای با قطر ۱۵/۵ متر شروع می‌شود و هرچه صعود می‌کند، تنگ‌تر می‌شود تا به روزنه‌ای مدور از خط‌الراس به قطر یک متر به فضای نورانی بیرون می‌رسد.

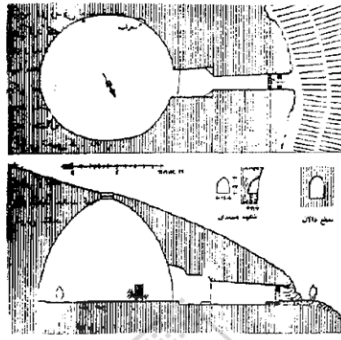
این روزنه مدور، نور آفتاب را به درون نیایشگاه ساطع می‌کند و با حرکت وضعی خورشید، اشعه در مغاره^۱ تاریک به حرکت درمی‌آید.

روی دیواره مدور نیایشگاه تاقچه‌های کوچکی برای استقرار شمع و چراغ به منظور روشنایی کنده شده است. کف نیایشگاه نیز با سنگ‌های بزرگ مفروش شده است (سلطانی محمدی و آزاد، ۱۳۹۷: ۲۱۳؛ کبری، ۱۳۸۶: ۳۵).

روبه‌روی نیایشگاه، نهر آب روانی دیده می‌شود. ورجاوند این مکان را یک نیایشگاه مهری می‌داند (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۱).

۱. غاری که در کوه باشد. واژه‌های «غار» و «مغاره» از ریشه «غور» گرفته می‌شود که به معنای فرو رفتن در چیزی و قرار گرفتن در عمق و قعر آن است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ۴۰۱/۴).

پلان ۲. پلان نیایشگاه بادامیار (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۱).

تصویر ۳. ورودی نیایشگاه بادامیار (نگارنده، ۱۴۰۰).

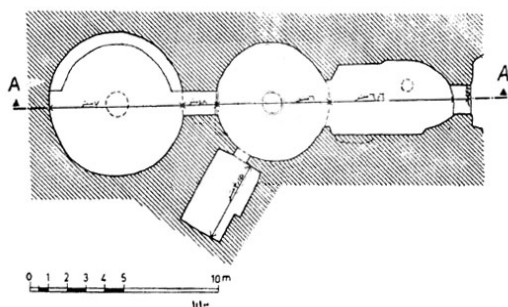

۳-۱-۱. یکی باجا کُهل نیر - اردبیل

این نیایشگاه در حدود ۹/۵ کیلومتری جنوب نیره در روستای متروک کُهل لَر قرار دارد. روستای کُهل لَر از ۱۳ واحد معماری تشکیل شده است (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۶۰-۶۱). یکی از مجموعه‌های دستکند در این منطقه، فضایی موسوم به یکی باجا کُهل و متشکل از چهار واحد است که به‌عنوان نیایشگاه مه‌ری معرفی شده است (آزاد، ۱۳۸۴: ۵۵). طول کلی این نیایشگاه ۲۲ متر است و تنها ورودی آن را دریچه‌ای در جانب شمال به عرض ۱/۴۲ متر تشکیل می‌دهد. طول این دهلیز حدود ۷ متر و عرض آن ۳/۵ متر است. این دهلیز با شکافی به عرض ۲/۳۷ و ارتفاع ۱/۵۰ متر وارد اتاق مدوری می‌شود که فضای گنبدی‌شکلی دارد و قاعده آن را دایره‌ای به قطر ۶ متر تشکیل می‌دهد. این اتاق دارای سقفی به ارتفاع ۴ متر و روزنه نورگیری به قطر ۹۰ سانتیمتر است. سطوح داخلی این اتاق با یک راهروی ۳ متری و از طریق دریچه‌ای با سقف قوسی، وارد فضای

گنبدی شکل دیگری می‌شود که آخرین اتاق در این راستا است. این اتاق قطری در حدود ۷ متر دارد و در نیمه شرقی آن سکویی به پهنای ۶۰ سانتیمتر و ارتفاع ۷۰ سانتیمتر در نظر گرفته شده است. ارتفاع سقف این اتاق حدود ۶ متر است و در بالاترین بخش سقف گنبدی شکل آن روزنه‌ای به قطر ۱/۱۰ متر وجود دارد. در دیواره غربی اتاق مدور اول، دریچه‌ای ایجاد شده است که کانال ورود به اتاق دیگری با پلان مستطیل شکل را تأمین می‌کند. طول این اتاق ۱/۱۵ متر است و بالای درگاه آن قوس دار است. پوشش سقف به صورت گهواره‌ای و ارتفاع کف تا سقف ۱/۶۵ متر است (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۷-۷۵؛ پلان ۳).

پلان ۳. پلان نیايشگاه یکی باجا کهل (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۵).

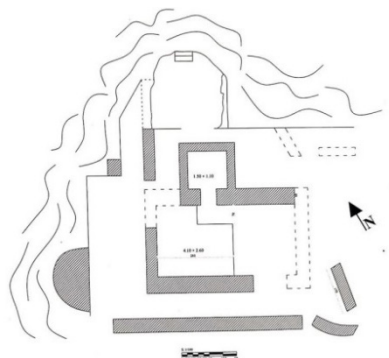

۴-۱-۱. نیايشگاه باباعباس - لرستان

دره مشهور باباعباس در فاصله ۸ کیلومتری جنوب غربی شهر خرم‌آباد به سوی کوه‌دشت واقع شده است. در ابتدای دره و در سینه کش سفیدکوه دخمه‌ای در کوه کُنده شده است و در اطراف آن، چند ستون و یک چهاردیواری به وجود آورده‌اند که پژوهشگران معتقدند این بنا نیايشگاه آیین مهر یا میترائیسیم بوده است (ایزدپناه، ۱۳۶۳: ۹۳/۱؛ خسروی، ۱۳۹۵: ۳۱؛ برقبانی، ۱۳۸۳: ۱۴۸). دخمه بر سینه کوه کُنده شده است. درون دخمه حوضچه‌مانندی از کوه کُنده شده که در قسمت شمالی آن دو پله کوچک حجاری شده است. سمت غربی دخمه، هم‌سطح زمین به فاصله ۳ متر، دریچه‌ای است که قسمتی از آن سنگ‌چین شده و بقیه دیواره آن کوه است. این دریچه وارد سردابه‌ای می‌شود که از قسمت‌های سقف آن قطرات آب می‌چکد و به زمین فرو می‌رود. این راهرو به دخمه‌ای در زیر دخمه فوقانی منتهی می‌شود. از دریچه کوچکی که

در زیر دخمه فوقانی قرار دارد، نور وارد دخمه زیرین می‌شود. در غرب دخمه قربانگاه واقع شده است که جهت آن به سوی خاور^۱ است. قسمت اصلی آن هنوز هم پا برجاست (ایزدپناه، ۱۳۶۳: ۹۳/۱؛ خسروی، ۱۳۹۵: ۳۱). ورودی دخمه ۶۵×۵۰ سانتیمتر و چهارگوش است که ضلع پایین آن از بین رفته است. اندازه داخل دخمه ۲×۱/۸۰ متر است. در دیوارها تاقچه‌ای به عمق ۶۰ سانتیمتر و طول ۲۵ سانتیمتر کنده شده که از بیرون به شکل مستطیل بوده و درون آن غیرمنظم است. نزدیک دهانه دخمه و سردابه ۲ اتاق با پلان مربع ساخته شده است. اتاق شمالی به ابعاد ۵/۱ متر و اتاق جنوبی ۲/۵×۳ متر مساحت دارد. در پایین نیایشگاه (۵۰ متر) دو حلقه چاه با فاصله ۱۰ متر در کنار هم قرار دارند (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۹-۹۷؛ کاپله و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۱۹).

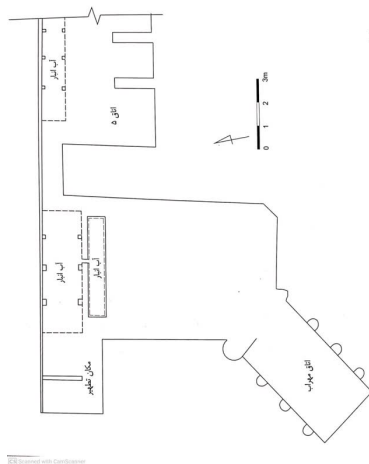
تصویر ۴. تصویر و پلان نیایشگاه مهري باباعباس (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۸).

۵-۱-۱. نیایشگاه صخره‌ای کوگان - لرستان

در ۴۵ کیلومتری جنوب خرم‌آباد روستایی به نام کوگان در منطقه «چمشک» قرار دارد (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۳). ارتفاع صخره محل دهانه نیایشگاه از عمق دره ۲۵ متر و ارتفاع ورودی ۸ متر است. این ورودی به سمت شمال باز شده و در امتداد جهت غربی آن چند دریچه مشرف به دره مجاور غار با اختلاف سطح و با فاصله از هم بر سینه صخره یکپارچه کنده شده است. این دریچه دیدگاه فضاهای غار است. غار کوگان در دو طبقه ساخته شده که ورودی آن از طریق طبقه بالا به پایین، شامل ۱۲ اتاق و ۷ آب‌انبار بزرگ و کوچک است. بخش ابتدایی غار، دارای چند اتاق و فضاهای جانبی است. این قسمت پس از طی یک راهرو و چند پله به قسمت دوم غار منتهی می‌شود. قسمت دوم غار نیز از چند اتاق و راهرو رابط و فضاهای جانبی محرابه‌مانند و از هم مجزا تشکیل شده است. اغلب فضاهای تعبیه‌شده غار از ابتدای ورودی تا انتها به تناسب دریچه‌های تأمین دید با هم اختلاف سطح دارند. مساحت کل فضاهای تعبیه‌شده در این غار دست‌ساز ۲۸۱ متر مربع است (خسروی، ۱۳۹۵: ۳۱؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۹-۵۸). باتوجه به وجود محرابه‌ها، آبراهه‌ها و دیگر نشانه‌های معماری، این اثر را به آیین مهر نسبت می‌دهند (خسروی، ۱۳۹۵: ۳۲).

پلان ۴. پلان نیایشگاه صخره‌ای کوگان، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۵).

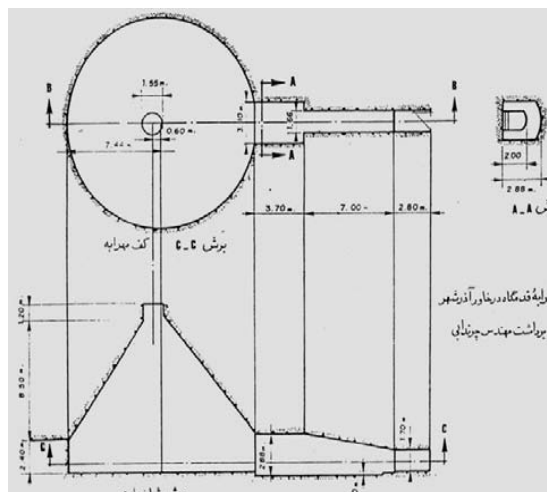
۶-۱-۱. نیایشگاه آذرشهر - مراغه

این نیایشگاه در ۴۰ کیلومتری آذرشهر به سمت مراغه در روستای دین‌آباد و در ارتفاعات شمال روستا و با فاصله کمی از گورستان قدیمی درون صخره ایجاد شده است. منظر خارجی نیایشگاه بسیار ساده و عبارت است از ورودی کوچکی در زیر یک پناهگاه صخره‌ای رسوبی به رنگ خاکستری مایل به سفید. در پای صخره رودی جریان دارد و آبشاری کوچک از صخره آن سوی رود به داخل آن می‌ریزد. برای ورود به نیایشگاه باید از یک در ورودی کم‌ارتفاع گذشت و به اتاقی کوچک با ابعاد $۱/۷۰ \times ۲/۵۰$ متر و ارتفاع $۱/۷۵$ متر وارد شد. این اتاق درواقع کفش‌کن نیایشگاه است که از آنجا با گذر از ورودی اصلی به راهرو نیایشگاه منتهی می‌شود. ورودی اصلی نیایشگاه که در دل صخره کنده شده، از یک مستطیل کوچک با یک قاب از سنگ مرمر مایل به سبز، تشکیل شده است. قاب سنگی مزبور مرکب از دو پایه و یک قوس سنگی است که روی آن قرار دارد. قطعه سنگی که روی دو پایه قرار می‌گیرد، چنان تراش داده شده است که بالای ورودی را به‌صورت یک قوس تیزه‌دار با دو لچکی در دو جانب آن در آورده است. روی هر یک از لچکی‌ها نقش یک گل رُز با دوازده گلبرگ برجسته کنده شده است. بالای تیزه قوس نیز نقش جالبی به‌صورت دو چندضلعی متقاطع شبیه عدد هشت لاتین دیده می‌شود. برای ورود به نیایشگاه باید به‌طور کامل خم شد. حجاری ورودی تزئینی چنین می‌نماید که از قرن ۷ ق نباید کهن‌تر باشد. پس از گذشتن از ورودی، راهروی اصلی نیایشگاه با طول $۷/۸۰$ متر و عرض $۱/۶۰$ متر با سقفی گهواره‌ای تراش داده شده است (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۷-۶؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۲).

محوطه اصلی نیایشگاه قدمگاه یکی از پرجاذبه‌ترین فضاهایی است که می‌توان درباره یک نیایشگاه کهن تصور کرد. این فضا که تمامی در داخل صخره کنده شده، شامل مخروطی است که قطر دایره قاعده آن بین ۱۵ تا $۱۵/۷۰$ متر در نوسان است. ارتفاع مخروط $۱۲/۳۰$ و قطر دهانه نورگیر بالای مخروط ۱۰۵ سانتیمتر است. دیواره مخروط به‌صورت منظم از پایین به بالا تراش یافته است. تنها در بدنه سمت راست راهروی ورودی یک محراب کوچک تعبیه شده است. محراب مزبور عبارت است از یک قاب مستطیل‌شکل که درون آن یک قوس تیزه‌دار و سه فرورفتگی به شکل مقرنس کنده شده است. ایجاد این محراب مربوط به دوره‌های بعد است و با زمان ایجاد بنا هم

از نظر تناسب و هم از نظر نحوه ایجاد ارتباطی ندارد. این نیایشگاه را باتوجه به جنبه‌های مختلف می‌توان به آیین مهر نسبت داد (ورجانوند، ۱۳۵۵: ۷-۶؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۲).

تصویر ۵. پلان و مقطع آذرشهر (ورجانوند، ۱۳۵۵: ۷).

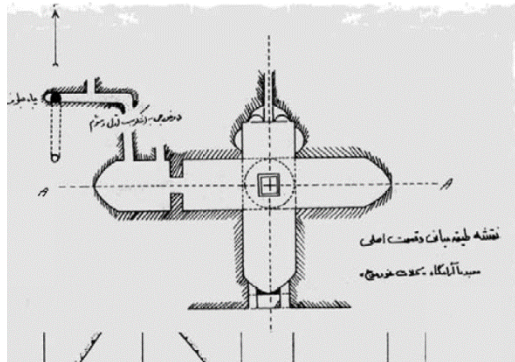

۷-۱-۱. نیایشگاه مهری کلات خورموج - دشتی - تنگستان

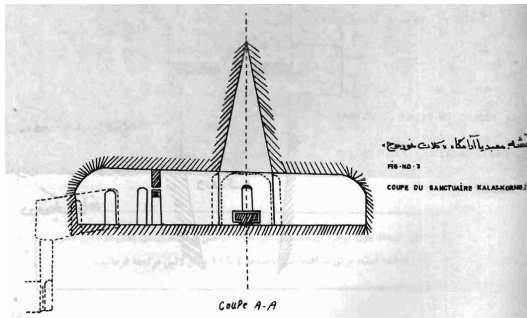
این بنا در دامنه کوه مند واقع در ۳۰ کیلومتری جنوب خورموج در منطقه دشتی و تنگستان قرار دارد. بنای مزبور در ارتفاع ۶۰ متری ایجاد شده و نمای آن عبارت است از یک پیشخوان ورودی با سقف قوسی دور تمام که دو ورودی در داخل آن کنده شده است. در سمت راست و چپ این پیشخوان شکاف‌هایی مستطیل‌شکل به صورت نورگیر در صخره ایجاد شده که نور واحدهای مختلف بنای صخره‌ای را تأمین می‌کرده است. در وسط اتاق چهارگوش و زیر سقف مخروطی آن سکویی سنگی وجود دارد که مراسم در پیرامون آن انجام می‌شده است.

بنا دارای سقف مخروطی شکل روی قاعده چهارگوش است که ارتفاع کوتاهی دارد و فاقد نورگیر در سقف است. پژوهشگران باتوجه به کاربرد، بنا را نیایشگاه مهری معرفی کرده‌اند (ورجانوند، ۱۳۵۵: ۵-۶؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۴-۵۳).

تصویر ۶. پلان و مقطع نیایشگاه خورموج (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۷).

تصویر ۷. پلان و مقطع نیایشگاه خورموج (ورجاوند، ۱۳۵۵: ۱۵).

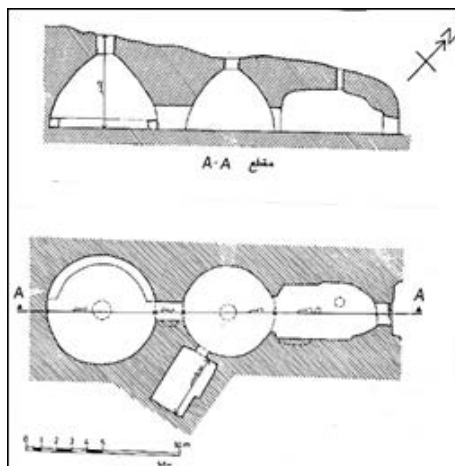

۸-۱-۱. نیایشگاه اباذر نیر - اردبیل

این نیایشگاه در حدود ۹/۵ کیلومتری روستای نیر در اردبیل قرار دارد (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۶۰). نیایشگاه اباذر با پلانی منظم، دارای سکوی مذبح، تاقچه‌های متعدد و سه نورگیر است. بدین ترتیب نور کافی وارد آن می‌شود و تبادل هوا به راحتی صورت می‌گیرد (همان: ۶۴). شواهد گویای آن است که این نیایشگاه متعلق به دوره اشکانی است. اگرچه این نیایشگاه در دوره اسلامی از سوی دراویش و عرفای صوفیه استفاده شده، اما اصل نیایشگاه به صورت دست‌نخورده باقی مانده است (احمدی، ۱۳۷۶: ۴۲؛ آزاد، ۱۳۸۴: ۵۵). طول نیایشگاه ۲۲ متر است و دو فضای مدور گنبدی شکل دارد. بعد از ورودی تالار ابتدایی به طول ۷ متر و عرض ۳/۵ متر کنده شده است. با فضایی میانی به طول ۲/۳۷ متر ارتباط با تالار مدور میانی گنبددار برقرار می‌گردد. بعد از تالار میانی و عبور از یک فضای دو متری، تالار انتهایی با گنبدی بزرگ‌تر از

تالار میانی واقع شده است. در فضای داخلی تاقچه‌هایی با قوس‌های مدور گنبد شده‌اند. در تالار انتهایی سکویی به عرض ۶۰ سانتیمتر و ارتفاع ۷۰ سانتیمتر از پیرامون متمایز شده است و تعداد ۱۳ عدد کنگره صخره‌ای در آن وجود دارد (سلطانی محمدی و آزاد، ۱۳۹۸: ۲۱۴؛ میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۴).

تصویر ۸. پلان و نمای نیایشگاه اباذر (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۴؛ افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۲: ۱۹۲).

۹-۱-۱. نیایشگاه ویزنه‌هار (قلعه کُهداد) - رومشگان لرستان

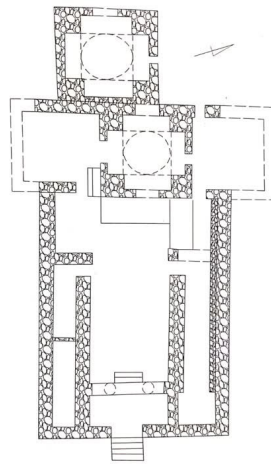
در جنوب غربی بخش رومشگان از توابع شهرستان کوه‌دشت، کوه منفردی وجود دارد که در بین مردم به نام ویزنه‌هار (ویزنیار) مشهور است (حسن‌پور، ۱۳۸۷: ۹۹). این نیایشگاه در اوایل دوره اشکانی به‌منظور نیایش مهر و آناهیتا شکل گرفته و سپس در دوره ساسانیان و در پی رسمی شدن دین زرتشت با اندکی تغییر به آتشکده

تبدیل شده است (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۲). قلعه کُهرزاد با سنگ و ملات گچ ساخته شده است. این بنا شامل دو چهارتاقی و تأسیسات وابسته به آن است (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۹). این قلعه، شامل دو بنای گنبددار متکی به هم در مرکز و غرب، تالار مرکزی و پاره‌ای تأسیسات با مصالح لاشه‌سنگ و ملات گچ است. شکل کلی بنا چلیپایی با طول بنای ۳۸ متر با اندک انحرافی از جهت‌های اصلی است. همچنین عرض بنا در محل بازوهای صلیب ۲/۱۷ متر و ضخامت دیوارها بین ۸۰ تا ۱۲۰ سانتیمتر است (هژبری، ۱۳۹۴: ۳۰۴). قدمت بنا به دوران اشکانی می‌رسد و کاربری‌اش پرستش ایزد مهر و احتمالاً آناهیتا بوده است. این بنا در دوره ساسانی به آتشکده تبدیل شد (معمدی، ۱۳۷۱: ۱۰؛ هژبری، ۱۳۹۴: ۳۰۴).

۱-۱-۱۰. نیایشگاه بابا قدرت - اسفراین

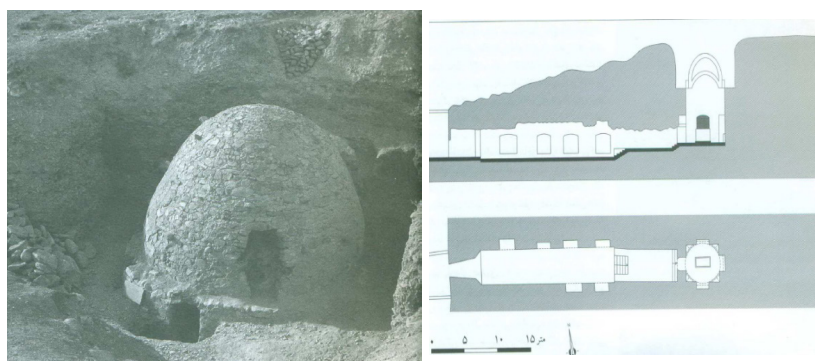
نیایشگاه بابا قدرت در ۳۵ کیلومتری شرق اسفراین، در استان خراسان شمالی، در دامنه کوه و در کنار مسیل رودخانه قرار گرفته است. در ورودی نیایشگاه قناتی برای دسترسی آب نیایشگاه قرار دارد. ورودی بنا حدود ۸ متر از کف مسیل مجاور بالاتر است. نقشه کلی بنا

تصویر ۹. نقشه قلعه کُهرزاد برگرفته از ترسیم معمدی ۱۳۷۱ (حسن پور، ۱۳۸۷: ۹۹).

از سه بخش اصلی شامل یک ورودی در سمت شرق، یک تالار مستطیل شکل بلند با یک رشته پلکان در انتها و یک گنبدخانه مربعی تشکیل شده است. گنبد از نوع دو پوش پیوسته و از جنس قلوه سنگ و لاشه سنگ با ملات گچ نیم کوب ساخته شده است. تمام سقف و کف بنا به صورت طبیعی رها شده و از جنس کنگلومرا^۱ است؛ به جز گنبدخانه که کاملاً با اندود گچ پوشش یافته و در بخش‌های مختلف آن تزئیناتی به شکل نقوش هندسی یا آیات قرآن و احادیث با رنگ آبی لاجوردی نوشته شده است. ورودی اصلی نیایشگاه بزرگ‌تر از شرایط فعلی دارای ایوانی با سه مناره در پیشانی است. ورودی اصلی بنا کاملاً طبیعی و به شکل دهانه غار است (وحدتی و همکاران، ۱۳۸۵: ۸۵-۸۴). در سرتاسر دیوار جنوبی تالار ۴ تاقچه و در دیواره شمالی آن ۲ تاقچه ایجاد شده است. ورودی نیایشگاه تا پای پله‌های بخش غربی تالار ۱۹/۸۰ متر طول دارد و پس از آن ۶ پله به بخش دوم راه می‌یابد که حدود یک متر از تراز بخش اول بالاتر است و ۹ متر طول دارد. بخش دوم با سه پله، ۶۰ سانتیمتر اختلاف، امکان دسترسی به گنبدخانه را فراهم آورده است (وحدتی و همکاران، ۱۳۸۵: ۸۶). گنبد نیایشگاه دوپوش پیوسته است. حد فاصل سکنج‌های زیرگنبد تاق‌نماهایی وجود دارد که در مرکز دو تاق آنها دریچه‌ای برای تأمین نور و تهویه گنبدخانه ایجاد شده است. ارتفاع تیزه گنبد از کف فضای اصلی نیایشگاه ۸/۷۰ متر و ارتفاع نوک گنبد (پوسته بیرونی) ۱۰ متر است (وحدتی و همکاران، ۱۳۸۵: ۸۷).

تصویر ۱۰. نقشه و تصویر نیایشگاه بابا قدرت (وحدتی و همکاران، ۱۳۸۵: ۸۸).

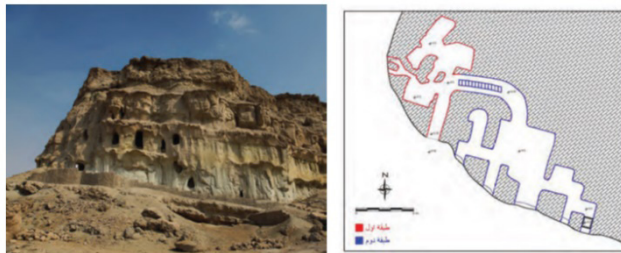

۱. سنگ‌جوش از قطعات گرد و دانه‌درشت تشکیل شده است که اختلافش با برش، در نداشتن ذرات زاویه‌دار است.

۱۱-۱-۱. نیایشگاه خربس - قشم

این نیایشگاه در ۱۰ کیلومتری جنوب غربی قشم قرار دارد. در نمای بیرونی غار خربس، نه روزنه در سه ردیف مشاهده می‌شود. شش روزنه در ردیف بالایی، دو روزنه در قسمت وسط و یک روزنه در قسمت پایین قرار دارد. راه ورودی به تالار بسیار تنگ، کوتاه و دالان‌مانند است که به یک شیب روبه بالا (سربالایی) می‌رسد و تعداد ۱۴ پله برای عبور و مرور کُنده شده است. تالار مستطیل‌شکلی با مساحت $۵/۱۵ \times ۵/۳۰$ متر و ارتفاع $۲/۵۰$ متر است. در ضلع شرقی یک ستون سنگی وجود دارد. در دو سوی راست تالار، یک اتاق با سقف گهواره‌ای و در چپ آن اتاقی کوچک کُنده شده است (مرداسنگی، ۱۳۹۵: ۸۵؛ بلوکباشی، ۱۳۷۹: ۳۲). در دیواره‌های جانبی تالار رف‌هایی کُنده شده‌اند. این مجموعه از نظر نماسازی داخلی و شکل معماری، صخره‌ای محسوب می‌شود (مرداسنگی، ۱۳۹۵: ۸۵). عزت‌الله نگهبان معتقد است که غار خربس، نیایشگاه مهر و محلی برای ستایش الهه میترا بوده است (نگهبان، ۱۳۹۱: ۲۴). نیایشگاه در موقعیت مکانی در نزدیکی رودخانه، نهر یا چشمه است. از جنبه فرم، نیایشگاه در فضای صخره‌ای قرار دارد. از لحاظ سازمان فضایی، فاقد الگوی تقارن نسبت به محور طولی است. در نیایشگاه خربس، از مسیر راهروی ورودی به پیش‌تالار و از طریق این پیش‌تالار به تالار اصلی وارد می‌شود. تالار اصلی با ۱۴ پله از پیش‌تالار جدا می‌شود. فضای اصلی در انتهای مجموعه قرار دارد و با تالار میانی مجاورت دارد که از یک سو با فضای اولی و از سوی دیگر با فضای مجاور ورودی ارتباط دارد (مرداسنگی، ۱۳۹۵: ۸۸-۹۰).

تصویر ۱۱. نیایشگاه خربس (مرداسنگی، ۱۳۹۵: ۸۸).

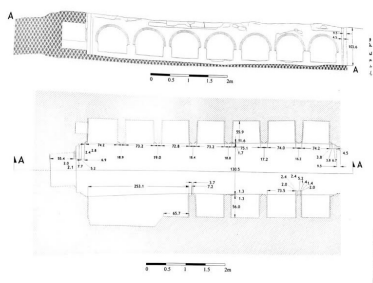

۲-۱. نیایشگاه‌های زیرزمینی

۱-۲-۱. مهر کده گُوگه (= گاواگاه) - دشتستان

این نیایشگاه در شهر دشتستان واقع شده است. با وجود حفاری‌های غیرمجاز هنوز تالار کوچکی با ساختاری از قلوه‌سنگ‌های بزرگ و ملات گل و گچ در گودالی قرار دارد که بخش کوچکی از نماهای بیرونی آن کاوش شده است. ساختار درونی آن عبارت است از سکوهای سه‌سو با بلندایی نزدیک ۱۰ سانتیمتر و رج تاقچه‌ها با پایه‌هایی به ستبرایی نزدیک ۲۲ سانتیمتر و دهانه‌هایی نزدیک ۷۳ سانتیمتر روی آن. گنج و گوشه‌های تاقچه‌ها با قاب‌بندی آراسته شده است. در دو سوی شمال و جنوب نیایشگاه، هفت تاقچه و در سوی غرب یک تاقچه ساخته شده است که پس از حفاری‌های غیرمجاز و ویرانی با خاک نیمه‌پر شده بود و هنگام کاوش پوشیده از علف و بوته‌های خودرو بود. در سوی شمال از راست، در تاقچه دو، یک تکه سنگ نمک و یک تکه کوچک شیشه شکسته؛ در تاقچه سه، یک تکه استخوان کوچک (از خاک‌بردای غیرمجاز؟)؛ در تاقچه چهار، نشان قیر ذوب‌شده به‌صورت گرد روی کف و در تاقچه هفت در سوی شمال باختری (غرب)، یک فضای مکعب‌مربع به ابعاد $27 \times 27 \times 28$ سانتیمتر و در فراز آن سوراخی به بیرون برای جریان هوا کشف شده است. تاقچه‌های سکوی جنوبی به‌ویژه تاقچه‌های پنج، شش و هفت آسیب بیشتری دیده بودند. در کاوش، جز در تاقچه دوم (از سوی راست) که یک تکه شیشه شکسته بژرنگ و قطعه‌ای از یک لاوک سنگ آهکی (شاید برای کوبیدن گیاه هُئوم) به‌دست آمد، کشفیات دیگری نداشته است. ساختار نیایشگاه نیز متشکل از قلوه‌سنگ‌های بزرگ، گونه‌ای ساروج و گل و گچ است (یغمایی، ۱۳۸۷: ۷۵-۷۳).

تصویر ۱۲. پلان و تصویر کاوش شده (یغمایی، ۱۳۸۷: ۷۴).

۲-۲-۱. مهرکده محمدآباد - برازجان

نیایشگاه محمدآباد در شمال شرق شهرستان دشتستان در روستای محمدآباد (ده قاید) قرار دارد (تصویر ۱۳). اولین کار میدانی در این بخش را علی اصغر میرفتاح در سال ۱۳۷۰ در برازجان انجام داده است که در چند کیلومتری این محوطه، گمانه‌ای آزمایشی صورت گرفته است (یغمایی، ۱۳۹۸: ۸۴). مهدی رهبر دومین گمانه آزمایشی را در سال ۱۳۷۱ در پی کشف پیکره مرمرین خدای پان^۱ و مارسایاس یونانی، در همان محل اقدام به کاوش کرد (رهبر، ۱۳۷۸). اسماعیل یغمایی در سال ۱۳۷۳ در محدوده‌ای که مجسمه پان به دست آمده بود، اقدام به کاوش کرد. در این کاوش که سه ماه طول کشید، خطوط پررنگ و ساختار بنیادین آشکده و یک نیایشگاه پارتی- ساسانی شناسایی شد (یغمایی، ۱۳۷۳). مجدداً با یک دهه تأخیر در سال ۱۳۸۳، بار دیگر یغمایی در همین محل به کاوش پرداخت (یغمایی، ۱۳۸۳). نیایشگاه محمدآباد درون پشته‌ای از خاک دست‌ریز، ساخته و پرداخته شده است. این نیایشگاه دارای دو تالار راست‌گوشه موازی خاوری و باختری و بخش‌هایی برابر آن در دو سوی دیگر به گونه‌ی بال راست و چپ (نماد بخش زیرین راست به چپ چلیپا) است که به سه تالار پیاپی شمالی- جنوبی (نماد بخش زیر تا زیر چلیپا) می‌پیوندد. این فراگرد هسته نخستین و دیرساخت‌ترین نیایشگاه (دوره پارتی) است (یغمایی، ۱۳۸۷: ۶۱).

تصویر ۱۳. نیایشگاه محمدآباد (<https://drshahinsepanta.blogspot.com>)

۱. پان، خدای چوپانان، گله‌ها و حیات وحش کوه‌ها و همدم نیمفها به‌شمار می‌رفت که در آرکادیای یونان قدیم بسیار محبوبیت داشت.

تحلیل ساختار نیایشگاه‌های مهری

مراسم پرستش و نیایش مهریان ابتدا در دورن غارهای طبیعی و رودخانه‌های کنار آن صورت می‌گرفت. پرستشگاه مهری را معمولاً «مهرابه» می‌خواندند و یافتن غارهای طبیعی که رودخانه‌ای در کنار آن جاری باشد، موجب شد تا ساختن نیایشگاه‌های مصنوعی که به‌صورت نمادهای زیرزمینی بود، رایج شود (باقری، ۱۳۷۶: ۱۸۵؛ قدیانی، ۱۳۶۷: ۹۳؛ برقبانی، ۱۳۸۳: ۱۴۳).

دلیل ساختن نیایشگاه مهرپرستی در کنار رودخانه این بود که آب برای انجام مراسم غسل تعمید در دسترس باشد و دلیل برگزاری مراسم در غار و دخمه‌های تاریک این بود که محل تولد میترا را در غاری از کوه می‌دانستند (باقری، ۱۳۷۶: ۱۸۵؛ قدیانی، ۱۳۶۷: ۹۳؛ برقبانی، ۱۳۸۳: ۱۴۳).

همچنین میترا در آغاز گاو را در غار مقهور کرد (مبلغی آبادانی، ۱۳۷۳: ۳۰۶). معمولاً نیایشگاه‌ها تاریک و بدون روزه و پنجره بودند و طاق‌های آنها مزین به نقوش ستارگان بود و بر دیوارهای غار نقوش تمثیلی از آیین ترسیم می‌شد (پرتو، ۱۳۵۰: ۳۵).

از میان نقش‌های مهر، تصویری که در تمامی نیایشگاه‌ها وجود دارد و اساسی‌ترین موضوع این آیین است، نقش «گاوکشی» مهر است. معابد میترای هرگز به پرستشگاه‌های عظیم و مجلل تبدیل نشدند (باقری، ۱۳۷۶: ۵۸ و ۱۵۸؛ برقبانی، ۱۳۸۳: ۱۴۳).

در نگاه اول، داخل هر کدام از اتاق‌ها فضای گنبدی این مسئله را القاء می‌کند که در طرح و ایجاد فضای داخل آن از گنبد الهام گرفته شده است و روزه‌های نورگیر این آثار صخره‌ای به‌صورت متفاوتی از روزه‌های اتاق‌های مسکونی‌اند، طوری که نور کافی از جمله نور خورشید به درون آن بتابد.

بنابراین، قطری بیش از یک متر دارند و به شکل دایره‌اند، اما در اتاق‌های مسکونی، قطر نورگیر استوانه‌ای در بالا دایره‌ای و در سمت پایین کوچک و بیضی‌شکل است (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۸).

آیین مهر در ایران در شیوه‌های خود باید تفاوت‌هایی با دیگر سرزمین‌ها از جمله اروپا داشته باشد، زیرا شیوه اجرای مراسم مذهبی و شکل پرستشگاه‌ها براساس سنت و سلیقه مردم هر منطقه صورت می‌گیرد و هر سرزمین تفاوت‌هایی از لحاظ سبک و هیئت

با دیگر سرزمین‌ها دارد.

بنابراین، بیهوده است که آیین مهرپرستی در اروپا دقیقاً همانند ایرانی‌ها تصور شود، اما مسلماً مشترکاتی داشته است (میرفتاح و شکاری نیری، ۱۳۷۵: ۷۵؛ جدول ۱).

مهرپرستان نیایشگاه‌های خود را به دو گونهٔ صخره‌ای (غارها) یا زیرزمینی می‌ساختند (نمودار ۲). سقف و گنبد غار را قوسی‌شکل و محدب بنا می‌کردند و برای تالار بزرگ نیایشگاه در و پنجره‌ای نمی‌گذاشتند تا نور و روشنایی به آن وارد نشود.

پیش از تالار انجام فرایض و مراسم (مهراب)، اتاقی قرار دارد که ویژهٔ آلات و ادوات یژشن‌گاه بود. در همین اتاق مهری‌ها برای ورود به انجمن، تعویض لباس می‌کردند و ملبس به پوشاک ویژه می‌شدند.

در دو طرف تالار اتاق‌هایی متعدد قرار دارد که از چنین الگویی در همهٔ مهرابه‌ها به‌صورت یکسان استفاده شده است. اغلب، پس از در ورودی (قبل از ورود به مهراب)، سنگ‌آبی (آبانبار) دیده می‌شود (رضی، ۱۳۷۱: ۲۷۴).

آثار و شواهد آیین مهر در این نیایشگاه‌ها شامل کتیبه، سنگ‌نگاره، تندیس مهر، سکوی عبادت، نقوش انسانی و حیوانی بوده است (شوره‌ایم، ۱۳۷۱: ۱۱۴).

در نیایشگاه‌های مطالعه‌شده، پس از ورود به پیش‌تالار، حرکت به سمت تالار و به فضای اصلی در انتهای محور طولی مجموعه ادامه می‌یابد. حرکت به سمت فضاهای جانبی نیز از طریق پیش‌تالار میسر است. آنچه اهمیت یک فضا را در یک مجموعهٔ معماری تعیین می‌کند، متأثر از عواملی چون فرم، ارتفاع از سطح زمین، ارتفاع سقف، میزان نورگیری و تزئینات است.

علاوه‌بر این عوامل شکل یگانه و بی‌همتای یک فضای معماری بیانگر اهمیت آن فضا است. براین‌اساس، تقریباً در همهٔ معابد مهری مورد مطالعه می‌توان به سلسله‌مراتب فضایی پی برد. انتهایی‌ترین فضا که همان جایگاه مقدس است، با یک یا چند پله از فضای قبلی ارتفاع می‌یابد. این قسمت دارای بیشترین تزئینات است (مخصوصاً در نیایشگاه ملامعصومه و رجوی، نیایشگاه آذرشهر) و از سقف مرتفع‌تری برخوردار است. حتی در نیایشگاه‌های مهری می‌توان نورگیری بیشتر این فضاها را مشاهده کرد. بنابراین، می‌توان این فضاها را در هر دو گروه دارای بیشترین اهمیت دانست.

جدول ۲. ویژگی‌های نیايشگاه‌های مهری (نگارنده، ۱۴۰۲)

ردیف	ویژگی‌های نیايشگاه‌های مهری	نیايشگاه ورجوی - مراغه	نیايشگاه مهری بادامیار (قدمگاه)	نیايشگاه ايرکی باجا کُهل نیر	نیايشگاه بابا عباس	نیايشگاه آذر شهر	نیايشگاه مهری کلات خورموج	نیايشگاه کورگان	نیايشگاه ابادر نیر	نیايشگاه ویزنهار (قلعه کهنزاد)	نیايشگاه بابا قدرت	نیايشگاه خربس	نیايشگاه مهر کده کُنگه (= گاواگاه)	نیايشگاه مهر کده محمدآباد
۱	گروه نیايشگاه‌های صخره‌ای (غار)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	گروه نیايشگاه‌های سردابه‌ای (زیرزمینی)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
۲	نیايشگاه‌ها دارای راهروی مجزا	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۳	سکوهاي جانبی اطراف درب ورودی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۴	درانتهای راهرو دارای محراب	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۵	نقوش مهر (درب ورودی نیايشگاه)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
۶	دو مشعل درب ورودی نیايشگاه	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
۷	تالار به‌هم چسبیده و تالارهای اطراف جانبی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۸	طاق ورودی (قوسی مانند)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۹	روشنایی نور از روزنه‌های سقف	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۰	دارای سقف گنبدی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۱	ورودی نیايشگاه کوتاه و باریک و رو به شرق (خاوری)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۱۲	نزدیکی به منابع آب (رودخانه، چاه، ...)	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

نمودار ۲. گونه‌شناسی نیایشگاه‌های مه‌ری (میترائیسم) در ایران باستان (نگارنده، ۱۴۰۲).

**گونه‌شناسی نیایشگاه‌های مه‌ری
(میترائیسم)**

سردابه‌ای (زیرزمین)

مه‌رکده کُورک (کاوگاه) - دشتستان
مه‌رکده محمدآباد - برازجان

صخره‌ای (غار)

مه‌رکده دال تنسویه - پرووی مرغه
مه‌رکده مه‌ری داممار (فنگه) - آرتاشر
مه‌رکده پاد گیل - اربیل
مه‌رکده با مانی - اربیل
مه‌رکده صخره‌ای کوکن - لرستان
مه‌رکده صخره‌ای کوکن - لرستان
مه‌رکده آرتاشر - مرغه
مه‌رکده مه‌ری کانت فوروج - دشت - تکستان
مه‌رکده ایلر - اربیل
مه‌رکده پتیاره مرغه کُورک - رودکن لرستان
مه‌رکده با قرز - اذربایجان
مه‌رکده غریس - قند

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد بیشتر نیایشگاه‌های مطالعه‌شده (حدود ۸۵ درصد) در دسته نیایشگاه‌های صخره‌ای قرار می‌گیرند و برخی از نیایشگاه‌ها (حدود ۱۵ درصد) مانند مه‌رکده گوسعیدی - برازجان، مه‌رکده محمدآباد - برازجان، و مه‌رکده کُورک (=کاوگاه) - دشتستان در دل زمین و در دسته نیایشگاه‌های زیرزمینی قرار می‌گیرند. در هیچ‌یک از ورودی نیایشگاه‌های مه‌ری نقوشی (کاوکش) دیده نمی‌شود، ولی در قسمت سقف نیایشگاه‌ها، نقش‌مایه‌هایی از فرهنگ مه‌ر مانند خورشید به‌عنوان منشأ نعمت‌های زمینی ترسیم شده که آثار آن به‌همراه دیگر نقوش در دوره‌های بعد هم‌چنان برجای مانده است. از نظر موقعیت جغرافیایی، هر دو گروه نیایشگاه‌ها در کنار رودخانه‌ها، نهرها، و چشمه‌ها واقع شده‌اند. تقریباً همه نیایشگاه‌های مه‌ری شکل غارمانندی دارند و یا در دل کوه و صخره و زیرزمین به‌شیوه دست‌کند ایجاد شده و یا به‌شکل غار (سردابه‌ای) روی زمین احداث شده‌اند. از این‌رو، معابد مه‌ری اصولاً نمای خارجی ندارند و تنها دهانه‌ای به‌عنوان ورودی در نمای آنها پیداست.

الگوی سازماندهی کلی فضاها در نیایشگاه‌های مه‌ری به‌صورت خطی است؛ بدین معنی که فضاهای اصلی در یک محور سازمان یافته‌اند. گاهی فضاهای جانبی به‌مناسبت ایفای کارکردی خاص به محور اصلی افزوده شده‌اند. از این‌رو، در سازماندهی فضایی، می‌توان تقارن نسبت به محور طولی را مشاهده کرد. در اغلب

معابد مهری مطالعه‌شده، الگوی مجاورت فضایی یکسانی به چشم می‌خورد. در این سبک از معماری، فضای اصلی که در انتهای مجموعه قرار گرفته است، با تالار میانی مجاورت دارد و این تالار از یک‌سو با فضای اصلی و از سوی دیگر با فضای مجاور مدخل ارتباط می‌یابد. در نیایشگاه‌های مهری مطالعه‌شده، مجاورت فضایی مستقیم میان اتاق یا اتاق‌های جانبی یا مجاور پیش تالار است و یا در مجاورت تالار میانی واقع شده‌اند. نفوذپذیری هر یک از فضاهای نیایشگاه‌ها نیز از الگوی تقریباً یکسانی تبعیت می‌کند و این الگو متأثر از مشابهت در سازماندهی و سلسله‌مراتب فضایی است. فضای کفش‌کن یا پیش‌تالار بلافاصله پس از ورود به مجموعه قابل دسترسی است، و ورود به تالار میانی پس از عبور از پیش‌تالار امکان‌پذیر است. فضای اصلی نیایشگاه نیز پس از گذر از تالار میانی در دسترس قرار می‌گیرد. بدین ترتیب، فضای اصلی یا جایگاه مقدس از پایین‌ترین درجه نفوذپذیری برخوردار است که این امر ناشی از اهمیت بالای این فضاست و حتی گاهی فضاهای جانبی نیز به دلیل خصوصی‌تر بودن از میزان نفوذپذیری و امکان دسترسی کمی برخوردارند.

منابع

- ابن فارس، أحمد (۱۴۰۴ ق.). معجم مقاییس اللغة، ج ۴. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- احمدی، سعید (۶۷۳۱). معماری مساجد صخره‌ای در ایران. فصلنامه مسجد، (۲۵)، ۴۳-۶۴.
- افخمی، بهروز و ستارنژاد، سعید (۱۴۰۲). بازنگری در گاه‌نگاری و کاربرد فضای دستکند مجموعه آبادر نیر استان اردبیل. مجله علمی پارسه، (۷)، ۱۸۳-۲۰۸.
- ایزدینا، حمید (۱۳۶۳). آثار باستانی و تاریخی لرستان. جلد ۱. چاپ ۲. تهران: نشر آگاه.
- آزاد، میترا (۱۳۸۴). نیایشگاه‌های صخره‌ای در ایران. کتاب هنر، (۸۳ و ۸۴)، ۴۶-۶۲.
- باقری، مهری (۱۳۷۶). دین‌های ایرانی پیش از اسلام. تبریز: دانشگاه تبریز.
- برقیانی، زهرا (۱۳۸۳). بررسی ادیان ایران باستان؛ با تاکید ویژه بر آیین میترائیسم. تاریخ پژوهی، (۱۸)، ۱۳۶-۱۵۰.
- بلوکباشی، علی (۱۳۷۹). جزیره قشم صدف ناشکافته خلیج فارس. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- بهرز، ذبیح‌الله (۱۳۷۹). *تقویم و تاریخ در ایران*. تهران: انتشارات نشر چشمه.
- پارسازاده، عبدالعلی (۱۳۹۵). *آیین مهرپرستی بن‌مایه ادیان*. تهران: انتشارات آرون.
- پرتو، شهین (۱۳۵۰). *بیک میتر، مزدا*. تهران: انتشارات فروردین.
- ثاقب‌فر، مرتضی (۱۳۸۵). *دین مهر در جهان باستان*. مجموعه گزارش‌های کنگره مهرشناسی. تهران: نشر توس.
- جوادی، شهره (۱۳۹۷). *اماکن مقدس با پیشینه نیایشگاه «مهر»*. فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۶ (۱۹)، ۱۱-۱۷.
- حامی، احمد (۱۳۵۵). *مهر، ایزد از یاد رفته*. تهران: نشر داورپناه.
- حسن‌پور، عطا (۱۳۸۷). *نگاهی به آثار و شواهد آیین مهر در لرستان*. فصلنامه باستان‌پژوهی، ۳ (۶)، ۹۳-۱۰۱.
- خسروی، مریم (۱۳۹۵). *تأثیر آیین میراثیسم بر مفرغ لرستان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- دقتی نجد، میثم (۱۳۹۰). *بازشناسی نیایشگاه مهر مراغه*. مجله منظر، ۱۴ (۱)، ۶۰-۶۳.
- رستم‌پور، سالومه (۱۳۸۲). *مهرپرستی در ایران، هند و روم*. تهران: سازمان چاپ‌پر.
- رضائی، عبدالعظیم (۱۳۸۱). *اصل و نسب و دین‌های ایرانیان باستان*. تهران: نشر در.
- رضی، هاشم (۱۳۷۱). *آیین مهر*. تهران: انتشارات بهجت.
- رضی، هاشم (۱۳۸۱). *آیین مهر، تاریخ آیین راز آمیز میترایی در شرق و غرب*. دو جلد. تهران: انتشارات بهجت.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۸). *پژوهشی درباره یک مجسمه مرمری یونانی از برازجان*. در *باستان‌شناسی و هنر ایران* (۳۲ مقاله در بزرگداشت عزت‌الله نگهبان). به کوشش عباس علیزاده و دیگران. مرکز نشر دانشگاهی. ۱۹۲-۲۰۷.
- ستارنژاد، سعید، ناصری صومعه، حسین و معروفی اقدام، اسماعیل (۱۳۹۹). *بررسی و تحلیل ماهیت کاربردی معماری دستکند امامزاده معصوم شهرستان مراغه*، ۲۷ (۱۰)، ۲۱۳-۲۳۴.
- سلطانی محمدی، مهدی و آزاد، میترا (۱۳۹۷). *تحلیل مقایسه‌ای یک فرم خاص در معماری دستکند مذهبی (منطقه مرکزی ایران (شهرستان نایین) و سه اثر در شمال غرب ایران)*. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۶)، ۲۰۳-۲۲۲.
- شجاع‌دل، نادره و علیپور، نسیم (۱۳۸۴). *پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر ورجوی مراغه*.

تاریخ پژوهشی، (۲۵ و ۲۵)، ۴۴-۵۴.

شکاری نیری، جواد (۱۳۸۵). امامزاده معصوم و رجوی مراغه بنیادگاه مهرپرستی ایرانی و نشان‌ها در معابد اروپایی. *مطالعات ایرانی*، ۵ (۱۰)، ۱۰۹.

شورتهايم، المار (۱۳۷۱). *گسترش یک آیین ایرانی در اروپا*. ترجمه نادر قلی درخشانی. تهران: انتشارات مهر.

علی‌پور، سارا، نصیر سلامی، محمدرضا و فلامکی، محمدمنصور (۱۳۹۸). تحلیل ساختار منظر ستایشگاه‌های مهری. *نشریه علمی باغ‌نظر*، ۱۶ (۷۴)، ۳۱-۴۲.

قدیانی، عباس (۱۳۶۷). *تاریخ ادیان و مذاهب در ایران*. چاپ دوم. تهران: نشر انیس. کاپله، محمد، اسماعیل‌پور مطلق، ابوالقاسم و شعبانی صمغ‌آبادی، رضا (۱۳۹۹). ذخایر معنوی کهن ایرانی و فرق شیعی با تاکید بر معابد مسلک اهل حق. *نشریه هنر اسلامی*، ۳۹ (۱۷)، ۵۰۶-۵۲۶.

کبری، فاطمه (۱۳۸۶). پیشینه کیش مهر در منطقه آذربایجان شرقی. *مجله علامه*، (۱۳)، ۳۴۵-۳۷۰.

کومون، فرانتس (۱۳۸۶). *دین مهری*. ترجمه احمد آجودانی. تهران: نشر ثالث. گریشمن، رومن (۱۳۷۱). *هنر ایران در دوره پارت و ساسانی*. ترجمه بهرام فره‌وشی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مبلغی آبادانی، عبدالله (۱۳۷۳). *تاریخ ادیان و مذاهب در جهان*، (از ۳۵ هزار قبل تا اسلام و مذاهب در اسلام). قم: انتشارات منطق (سینا).

مرداسنگی، عبدالجلیل (۱۳۹۵). *خربس؛ غارِ رازآمیز مهر*. فصلنامه خلیج فارس، ۲ (۶)، ۸۳-۹۰. معتمدی، نصرت‌الله (۱۳۷۱). *مهرابه و یزنهار قلعه کهزاد*. *مجله میراث فرهنگی*، ۷ (۳)، ۸-۱۶. مقدم، محمد (۱۳۴۳). *مهرابه یا پرستشگاه دین مهر*. *نشریه انجمن فرهنگ ایران‌باستان*، ۱ (۳)، ۴۶-۹۰.

مقدم، محمد (۱۳۸۰). *جستار درباره مهر و ناهید*. تهران: انتشارات هیرمند. میرفتاح، علی‌اصغر و شکاری نیری، جواد (۱۳۷۵). *دهکده صخره‌ای ابازر*. *نشریه اثر*، (۲۶ و ۲۷)، ۶۰-۸۵.

نگهبان، محمد و جمادی، عارف (۱۳۹۱). *معماری قشم*. تهران: نشر ماه و ما. نوربخش، حسین (۱۳۶۹). *جزیره قشم و خلیج فارس*. تهران: نشر امیرکبیر. وحدتی، علی‌اکبر، لباف خانیکی، میثم و نیک‌گفتار، احمد (۱۳۸۵). *آرامگاه باباقدردت: نشانه‌هایی*

از یک نیایشگاه مِهری (؟) در اسفراین. فصلنامه باستان پژوهی، (۱۷)، ۸۴-۹۰.

ورجاوند، پرویز (۱۳۵۱). مِهری یا امامزاده معصوم ورجوی. مجله بررسی های تاریخی، ۷ (۵).

ورجاوند، پرویز (۱۳۵۵). نیایشگاه قدمگاه نشانی از یک نیایشگاه مِهر و شاهکاری از معماری صخره‌ای. مجله هنر و مردم، ۴-۱۷.

ویلیام، و. مالاندرا (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر دین ایران باستان. ترجمه دکتر خسرو قلی‌زاده. ترجمه: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.

ورمازین، مارتین (۱۳۸۷). آیین مِهر. ترجمه بزرگ نادرزاده. تهران: نشر چشمه.

هژبری، علی (۱۳۹۴). بررسی پیکره منسوب به قلعه کُهرزاد ویزن‌یار. یادنامه دکتر پرویز ورجاوند (ارج ورجاوند). به‌کوشش شاهین آریامنش. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هینلز، جان (۱۳۹۳). دین مِهر در جهان باستان (مجموعه گزارش‌های اولین کنگره بین‌المللی مهرشناسی). ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: انتشارات توس.

یغمایی، احسان (اسماعیل) (۱۳۸۷). کاوش‌های باستان‌شناسی در مهرکده محمدآباد (دشتستان، برازجان). فصلنامه باستان‌پژوهشی، ۳ (۶)، ۵۶-۷۶.

یغمایی، احسان (اسماعیل) (۱۳۷۳). گزارش کاوش باستان‌شناسی مهرکده محمدآباد (بrazجان). سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی (منتشر نشده).

یغمایی، احسان (اسماعیل) (۱۳۸۳). گزارش کاوش باستان‌شناسی مهرکده محمدآباد (بrazجان). سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی (منتشر نشده).

یغمایی، احسان (اسماعیل) (۱۳۹۸). سنگ سیاه؛ کاخی که دیگر نیست (کاوش در کاخ هخامنشی «سنگ سیاه»؛ دشتستان- بوشهر). مجله باستان‌شناسی، ۱ (۳)، ۸۳-۹۳.

Bartholomae, Christian (1904). *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.

Bonfante, G. (1978). The Name of Mithra". *Etudes Mithriaques (Acta Iranica 7)*. Teheran-Liege.

Dumézil, G. (1988). *Mitra-Varuna, an Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. New York: Zone Books.

Gershevitch, I. (1967). *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge.

Mayrhofer, M. (1978). Die bisher vorgeschlagenen Etymologien und die ältesten Bezeugungen des Mithra-Namens. Etudes Mithriaques (Acta Iranica 17). Teheran-Liege.

Puhvel, J. (1978). Mitra as an Indo-European Divinity. Etudes Mithriaques (Acta Iranica 17). Teheran-Liege.

.Schmitt, R. (1999). Beiträge zu Altpersischen Inschriften. Wiesbaden: Reichert Verlag

Thieme. Pau (1957). *Mitra and Aryaman*, Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences 41, New Haven.